

۱۵۹۵۵۷

تمدن اسلامی در عصر عباسیان

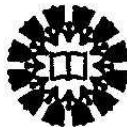
دکتر محمد کاظم مکی

ترجمه

دکتر محمد سپهری

تهران

۱۳۹۷

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

Makki, Mohammad Kazem

مکی، محمد کاظم

عنوان قرارداد: المدخل الى حضارة العصر العباسي.

تمدن اسلامی در عصر عباسیان / محمد کاظم مکی؛ ترجمه محمد سپهری. — تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳.

ده، ۴۸۲ ص. — («سمت»؛ ۸۵۹. الهیات (تاریخ و تمدن ملل اسلامی)؛ ۴۴)

ISBN 978-964-459-903-3

بها: ۲۴۰۰۰۰ ریال.

پشت جلد به انگلیسی: Mohammad Kazem Makki. Islamic Civilization in Abbasid's Period.

چاپ اول: زمستان ۱۳۸۳، چاپ ششم: بهار ۱۳۹۷.

کتابنامه: ص. ۴۸۲-۴۷۳.

۱. عباسیان — تاریخ. ۲. کشورهای اسلامی — تاریخ — ۱۳۲-۶۵۶ ق. ۳. تمدن اسلامی. الف. سپهری، محمد، ۱۳۴۴-، مترجم. ب. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.

۹۵۶/۷۰۲

DS ۳۸/۶/م ۶۷ م ۴۰۴۱

۲۹۲۷۰۸۵

شماره کتابشناسی ملی

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

المدخل الى حضارة العصر العباسي

تمدن اسلامی در عصر عباسیان

دکتر محمد کاظم مکی

ترجمه دکتر محمد سپهری

چاپ اول: زمستان ۱۳۸۳

چاپ ششم: بهار ۱۳۹۷

تعداد: ۳۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ: مهر (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۲۴۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه مترجم
۵	مقدمه مؤلف
	بخش اول: تمدن، عصر، سرزمین
۱۳	فصل اول: مفهوم تمدن و ویژگیهای آن
۱۳	الف) تحول مفهوم تمدن
۱۳	۱. مفهوم تمدن در میراث عرب
۲۰	۲. مفهوم تمدن در زبانهای بیگانه
۲۳	ب) عناصر پدیده‌های تمدنی و ویژگیهای آن
۲۴	۱. عناصر پدیده‌های تمدنی
۳۱	۲. تمدن و فرهنگ
۳۵	فصل دوم: عصر عباسی و گستره جغرافیایی آن
۳۵	الف) عصر عباسی
۳۵	۱. تمدن و تاریخ عصر عباسی
۴۲	۲. عصر عباسی
۵۲	ب) گستره جغرافیایی حکومت عباسی
	بخش دوم: جامعه عباسی و احوال معیشت
۵۹	فصل اول: ساختار جامعه عباسی
۵۹	الف) عناصر ساکن در جامعه عباسی
۵۹	۱. عرب
۶۳	۲. ایرانی
۶۷	۳. ترک
۷۲	۴. رومی
۷۴	۵. سیاهان و دیگران

۷۶	ب) ادیان و مذاهب در جامعه عباسی
۷۷	۱. مسلمانان
۷۷	۲. ذمّیان
۸۳	ج) طبقات اجتماعی در جامعه عباسی
۸۴	۱. اشراف
۸۵	۲. آزادگان
۸۵	۳. موالی
۸۶	۴. بردگان

فصل دوم: مجتمعه‌های مسکونی و جنبش عمرانی و شهرسازی

۹۳	الف) ده در عصر عباسی
۹۳	۱. ده، قریه و روستا
۹۵	۲. ده و تشکیلات زراعی
۹۶	۳. ده و جنبشهای اجتماعی
۹۷	ب) شهر در عصر عباسی
۹۷	۱. جنبش شهرنشینی پیش از اسلام
۹۸	۲. اسلام و شهرنشینی
۱۰۲	۳. پیدایش شهرها و تحول تاریخی دولت اسلامی
۱۲۰	۴. بغداد نمونه شهر عباسی
۱۲۶	۵. آب‌رسانی شهرها
۱۲۸	۶. تأسیسات شهری

فصل سوم: احوال معیشت در عصر عباسی

۱۳۳	الف) مسکن در عصر عباسی
۱۳۳	۱. ارتباط خانه‌ها با خیابانها و راهها
۱۳۴	۲. نقشه خانه‌ها
۱۳۷	۳. اسباب و اثاثیه منزل
۱۳۹	ب) پوشاک در عصر عباسی
۱۴۰	۱. تأثیر ایرانیان در لباس عصر عباسی
۱۴۱	۲. انواع و اشکال لباسهای عامّه و خاصّه
۱۴۴	۳. تفنّن، تزئین و خودنمایی با لباس
۱۴۶	ج) خوراک در عصر عباسی

۱۴۷	۱. تحول غذاها در عصر عباسی
۱۴۹	۲. انواع و عناصر خوراکها
۱۵۳	۳. لوازم آشپزخانه و ظروف سفره
۱۵۶	۴. آداب سفره
۱۶۰	۵. مهمانیهای عمومی و خصوصی
۱۶۲	۶. مجالس شراب
۱۶۴	(د) اوقات فراغت و تفریحات
۱۶۹	فصل چهارم: اعیاد، مناسبتها و جشنها
۱۶۹	الف) اعیاد و تمدن
۱۷۱	ب) اعیاد دینی اسلامی
۱۷۴	ج) اعیاد دینی غیر اسلامی
۱۷۴	۱. مسلمانان و اعیاد دیگر ادیان
۱۷۶	۲. اعیاد غیر اسلامی
۱۸۰	د) اعیاد ملی
۱۸۳	ه) اعیاد خانوادگی و خصوصی
۱۸۵	و) جشنها
۱۸۷	ز) موبک خلفا
۱۹۵	بخش سوم: سازمان اداری، مالی و اقتصادی عصر عباسی
۱۹۵	فصل اول: امور اداری و مالی
۱۹۵	الف) مدیریت در عصر عباسی
۱۹۵	۱. سیاست و مدیریت در اسلام
۱۹۹	۲. تحول سازمان اداری در عصر عباسی
۲۰۷	۳. دیوان در عصر عباسی
۲۱۷	۴. حقوق کارمندان
۲۱۹	۵. تعطیلات هفتگی
۲۲۰	ب) ثروت در عصر عباسی
۲۲۰	۱. امور اداری و مالی در عصر عباسی
۲۲۳	۲. منابع مالی دولت عباسی
۲۲۷	۳. مالیات و عوارض در عصر عباسی
۲۳۲	۴. پول در عصر عباسی

۲۴۳	فصل دوم: امور اقتصادی و عمران اراضی در عصر عباسی
۲۴۳	الف) اقتصاد عباسی، اقتصاد اسلامی
۲۴۴	ب) طبیعت و کار، دو منبع ثروت
۲۴۶	ج) کار مقدس
۲۴۸	د) مالکیت زمین در عصر عباسی
۲۴۹	۱. ضیاع سلطانی
۲۵۰	۲. اقطاعات
۲۵۰	۳. املاک خصوصی
۲۵۱	۴. موقوفات
۲۵۲	ه) زمین و زراعت در عصر عباسی
۲۵۳	۱. نظام آبیاری و تأمین آب
۲۵۶	۲. ابزارها و ادوات کشاورزی
۲۵۶	۳. محصولات زراعی
۲۶۰	و) ثروت حیوانی (دامداری) در عصر عباسی
۲۶۱	ز) ثروتهای زیرزمینی (معادن)
۲۶۵	فصل سوم: صنعت، تجارت و ارتباطات
۲۶۶	الف) صنعت در عصر عباسی
۲۶۶	۱. اصول و مبانی صنعت
۲۶۷	۲. صنایع
۲۷۸	۳. سازمانهای فنی و حرفه‌ای
۲۸۰	ب) تجارت در عصر عباسی
۲۸۰	۱. بازرگانی در سایه حکومت اسلامی
۲۸۲	۲. شکوفایی تجارت در عصر عباسی
۲۸۵	۳. مبادلات تجاری در عصر عباسی
۲۸۹	۴. بازرگانان و دلان (واسطه‌ها)
۲۹۰	۵. بازارها
۲۹۴	ج) ارتباطات
۲۹۶	۱. جاده‌ها و راههای زمینی
۲۹۹	۲. راههای رودخانه‌ای
۳۰۰	۳. راههای دریایی

بخش چهارم: فرهنگ در عصر عباسی

فصل اول: منابع و مراکز فرهنگ در عصر عباسی

الف) منابع فرهنگ در عصر عباسی

۱. اسلام

۲. فرهنگ یونانی

۳. فرهنگ ایرانی

۴. فرهنگ هندی

ب) مراکز فرهنگ در عصر عباسی

۱. عراق و جنوب ایران

۲. مصر و شام

۳. خراسان و ماوراءالنهر

۴. سند و افغانستان

۵. مغرب و شمال افریقا

۶. جزیره العرب

ج) نهضت فرهنگی در عصر عباسی

۱. حمایت و اهتمام

۲. راهها و ابزارهای توسعه فرهنگ

فصل دوم: اندیشه در عصر عباسی

الف) علوم اسلامی و زبانی

۱. قرائت و تفسیر

۲. فقه و حدیث

۳. کلام

۴. علوم زبانی (لغوی)

ب) نهضت علمی

۱. تاریخ

۲. جغرافیا

۳. نجوم، ستاره‌شناسی و ریاضیات

۴. کیمیا و گیاه‌شناسی

۵. پزشکی و داروسازی

ج) نهضت فلسفی

۳۶۱	فصل سوم: ادبیات و هنر در عصر عباسی
۳۶۲	الف) ادبیات در عصر عباسی
۳۶۲	۱. عوامل تمدنی در نهضت ادبی
۳۶۳	۲. نثر
۳۷۱	۳. شعر
۳۸۲	ب) هنر
۳۸۲	۱. معماری
۳۸۵	۲. تزیینات و نقاشی
۳۸۷	۳. موسیقی و آواز
۳۸۹	۴. هنرهای دیگر
۳۹۱	خاتمه
۳۹۵	فهرستها
۳۹۷	۱. آیات
۳۹۹	۲. روایات
۴۰۰	۳. اشعار
۴۰۳	۴. اشخاص
۴۱۹	۵. گروهها
۴۴۰	۶. جایها
۴۶۸	۷. کتابها
۴۷۳	۸. منابع و مآخذ

مقدمه مترجم

بی تردید تمدن اسلامی در عصر عباسیان (۱۳۲-۵۶۵هـ) پرشکوه‌ترین دوره‌های خود را تجربه کرده و درخشان‌ترین دستاوردهای علمی و تمدنی را تقدیم بشریت نموده است. اوج شکوفایی این تمدن باشکوه در عصر نخست خلافت خاندان عباسی بین سالهای ۱۳۲ تا ۲۳۲ هجری، یعنی نخستین سده فرمانروایی آنان، بوده است. خواه این تمدن را، که به لحاظ طول مدت و دستاوردهای شگرف علمی-فرهنگی یکی از بزرگترین تمدنهای بشری به شمار می‌آید، تمدن اسلامی بنامیم، و خواه آن را تمدن اقوام و ملل مسلمان نام نهیم، نمی‌تواند صرفاً معلول و حاصل تلاشهای مسلمانان همین دوره و مرهون حمایتهای هر چند بی‌دریغ و فراوان خلفای عباسی باشد، بلکه قاعداً باید مبتنی و مسبوق به تلاشها، کوششها و رویکردهای مسلمانان، خلفا و حکمرانان پیش از آن عصر باشد. خصوصاً که تعلیم و تعلم، و کسب علم و دانش، و حرکت به سوی زندگی و فردای بهتر از برنامه‌های اصلی و اساسی آیین اسلامی است. آیات فراوان قرآن درباره دانش‌اندوزی، تفکر و سیر در آفاق و انفس، و نیز سیره و سنت رسول خدا(ص) و پیشوایان دینی بهترین گواه بر صدق این مدعاست.

نگارنده بر این اعتقاد است که تمدن اسلامی روند تکاملی خویش را پیمود و از هنگامی که رسول اکرم (ص) با اعلان منشور حکومت مدینه، پایه‌های این تمدن را بر اساس تعالیم دینی گذاشت و بلکه از نخستین روزهای ظهور اسلام، روزه‌روز نهادهای علمی-فرهنگی و مؤسسات تمدنی بر پایه مقتضیات زمان و مکان توسعه یافت و فراز و فرودهایی را بنا به دلایلی که فعلاً مورد نظر این سخن نیست، سپری کرد تا اینکه با انقراض خاندان اموی و روی کار آمدن دولت عباسیان به کمک

ایرانیان خشمگین از سیاست تبعیض‌آمیز و عرب‌گرایی امویان به سال ۱۳۲ هجری با به مرحله جدیدی گذاشت و با ورود ایرانیان دارای سابقه تمدنی ریشه‌دار به حوزه‌های سیاسی، اداری و نظامی خلافت و به کمک سایر اقوامی که در این کتاب از نقش آنان در ساخت و توسعه تمدن اسلامی سخن رفته است؛ به اوج شکوفایی و به تعبیر رساتر، عصر زرین خویش رسید.

اینجانب در بررسی صحت و سقم این فرضیه، دوره پیش از عصر نخست عباسیان، یعنی دوره نود و دو ساله فرمانروایی امویان از سال ۱۳۲-۱۴۱ هجری را در یک پژوهش دانشگاهی که تحت عنوان تمدن اسلامی در عصر امویان در حال انتشار است، تحقیق و بررسی کرده‌ام. برپایه این پژوهش، فرضیه مذکور در عصر امویان مهر تأیید می‌گیرد. چنان‌که تمدن اسلامی به رغم روحیه علم‌ستیزی و اندیشه بدوی‌گری و تفکر عرب‌گرایی خلفای اموی روند تکاملی خود را، البته به آرامی، پیمود. تمدن اسلامی در این دوره عمده‌تاً بر دوش اقوام و مللی بود که در حوزه فرمانروایی این خلافت ستمگر روزگار می‌گذراندند؛ و جز مردمان عرب‌نژاد، سایر توده‌های مسلمان و حتی گروه‌هایی از دینداران همان نژاد از جمله اهل بیت پیغمبر (ص)، نه تنها مورد حمایت دستگاه نبودند بلکه شماری از آنان، خصوصاً خاندان رسول خدا و ایرانیان به شدت از سوی کارگزاران دمشق تحقیر هم می‌شدند. کتاب حاضر ترجمه پژوهشی است که یکی از نویسندگان معاصر عرب پیرامون تمدن اسلامی در عصر عباسی انجام داده و نخستین بار در سال ۱۴۱۰ هجری در لبنان چاپ و منتشر شده است. این اثر به رغم حجم اندک و گفته مؤلف که آن را مقدمه‌ای برای شناخت جنبه‌های گوناگون تمدنی عصر طولانی خلافت عباسیان می‌داند، به تقریب همه حوزه‌های علمی-فرهنگی و تمدنی دوره را بررسی کرده و اجمالی از دستاوردهای عظیم ملل اسلامی را در سایه فرمانروایی خاندان عباسی تقدیم کرده است. چنان‌که وقتی خواننده ارجمند مطالعه کتاب را به پایان برد، درخواهد یافت که نکته‌ای در این باره فروگذار نشده است. کتاب خواننده را به شوق خواهد آورد تا به مطالعه بیشتر و گسترده‌تر زوایای پیدا و پنهان تمدن

اسلامی بپردازد و رمز و راز گسترش و شکوه آن را جستجو کند.

کتاب با بررسی تعریف و شناخت واژه تمدن و سیر تکاملی آن در فرهنگهای لغت و متون ادبی، وجوه افتراق و اشتراک آن با فرهنگ، و نیز گستره زمانی و حوزه جغرافیایی خلافت عباسی، و اقوام و ملل، و طبقات اجتماعی ساکن در این مملکت پهناور آغاز شده، نقش هریک از این مردمان را که رشته دین یا قومیت آنان را در سایه فرمانروایی عباسیان به هم پیوند می داد، در توسعه و ترویج علوم و فنون، و پدیده های تمدنی روشن می سازد. هر چند این تمدن پرشکوه، در نهایت به نام هیچ یک از اقوام و ملل ثبت نشد، اما میراث بشری جدیدی بود که بیشتر ملتها از نژادها، رنگها، زبانها، دیانتها و طبقات گوناگون در پیدایش و ساخت آن با هم سهیم بوده و مشارکت فعال داشته اند. بهتر آن است که این تمدن را «تمدن ملل اسلامی» و با قدری تسامح «تمدن اسلامی در عصر عباسی» بنامیم.

زیر ساخت جامعه عباسی، چگونگی توزیع و پراکندگی جمعیت در شهرها و روستاها، روش زندگی، مسکن، خوراک و پوشاک، نحوه گذران اوقات فراغت و تفریحات مردم در کنار زندگی جدی و کار روزانه، چگونگی مشارکت مردم در برگزاری جشنها در اعیاد و مناسبتها، آداب و رسوم مردمی که بخشی از میراث فرهنگی آنان را تشکیل می داد، و نحوه تأثیر پذیری و تأثیر گذاری مردم در مناسبتها، اصیل و وارداتی در عصر عباسی از جمله مباحث دلچسب و شیرین کتاب است که مؤلف توانسته به خوبی از عهده آن برآید.

سازمان اداری، مالی و اقتصادی عصر عباسی بخش عمده ای از مباحث کتاب را زیر عنوان امور اداری و مالی، امور اقتصادی و عمران اراضی، صنعت، تجارت و ارتباطات به خود اختصاص داده است. منابع و سرچشمه های طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تمدن عصر عباسی، وضعیت سیاسی، نظام اداری و مالی، سطح معیشت، الگوهای رفتاری، عمران و سازندگی، راههای ارتباطی شهرها و روستاها، شبکه راههای زمینی، دریایی، امور بازرگانی و تجارت، صنعت و معدن در روزگار عباسیان به نحو شایسته ای چنان در پی هم می آید که خواننده حاضر نیست از مطالعه آن دل بکند.

بخش پایانی کتاب به نهضت فرهنگی- علمی مسلمانان عصر عباسی اختصاص دارد. در این بخش، موضوعاتی از قبیل منابع و مراکز فرهنگ، اندیشه و علوم، ادبیات و هنر، به بحث گذاشته شده و ضمن بررسی سرچشمه‌ها و مراکز عمده فرهنگ در عصر عباسی به نهضت علمی و فلسفی اقوام و ملل اسلامی در طول پنج سده حاکمیت پرفراز و نشیب فرزندان عباس پرداخته است. جنبش علمی- فلسفی مسلمانان و دستاوردهای درخشان آنان در این حوزه‌ها، برگ زرین و درخشانی است که برای همیشه در صفحات کتاب بزرگ تاریخ انسانی نورافشانی کرده، همچنان به مثابه معجزه اسلامی در خلال قرون و اعصار باقی خواهد ماند. ادبیات و هنر مسلمانان در کنار نهادهای آموزشی، حلقه‌های درس و بحث دانشمندان، صوفیان، عارفان، متکلمان و فلاسفه، و فقیهان و لغویان از جمله مباحث خواندنی کتاب است که فرد را به استعدادهای بی‌پایان و خلاقیت‌های شگفت‌انگیز مسلمانان امیدوار می‌سازد. شعر و ادب، و فرهنگ و هنر مسلمانان در این دوره مثال‌زدنی است. خواننده ارجمند با مطالعه این کتاب ضمن آگاهی از گوشه‌ای از دستاوردهای شگفت مسلمانان عصر عباسی، به صحت این مدعا پی خواهد برد.

این کتاب - که ترجمه آن سالها پیش آغاز و انجام شد - می‌تواند جای خالی کتاب درسی «کلیات فرهنگ و تمدن اسلامی» را تا حدودی پر کند. در اینجا از همه استادان گرانقدر و دوستان ارجمندی که در مراحل مختلف به گونه‌ای از راهنمایی‌ها، مساعدتها و همدلی‌های آنان بهره برده‌ام، قدردانی می‌کنم. اگر نبود این همه همراهی و همدلی، شاید این اثر هرگز به سامان نمی‌رسید. یادآوری نام آن عزیزان نه در حد اینجانب است و نه درخور این مقال. امیدوارم همواره سربلند و سرفراز باشند. به روان آنان که مترجم را در این راه حقی بر گردن نهاده و چهره در نقاب خاک کشیده‌اند، درود می‌فرستم.